

TÖRTÉNELMI SZEMLÉ

A BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
TÖRTÉNETTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

2022

LXIV. ÉVFOLYAM

2.

SZÁM

Tringli István

A magyar szokásjog és a protestáns természetjog magyarul

Kádár Zsófia

Egyháziak a magyar országgyűlések alsótábláján, 1608–1688

A paraszti világ tükröződései (18–20. század)

Horváth Gergely Krisztián, Tompa László, Csikós Gábor,
Petrás Éva és Gárdonyi Máté tanulmányai

Szerkesztők

TRINGLI ISTVÁN
felelős szerkesztő

FÓNAGY ZOLTÁN, NEUMANN TIBOR, OBORNI TERÉZ, ZAHORÁN CSABA
rovatvezetők

DETRE ANDRÁS
szerkesztőségi munkatárs

E számunk vendégszerkesztője
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

Szerkesztőbizottság

MOLNÁR ANTAL
elnök

BORHI LÁSZLÓ, ERDŐDY GÁBOR, FODOR PÁL,
GLATZ FERENC, OROSZ ISTVÁN, PÁLFFY GÉZA,
PÓK ATTILA, SOLYMOSI LÁSZLÓ, SZAKÁLY SÁNDOR,
SZÁSZ ZOLTÁN, VARGA ZSUZSANNA

A szerkesztőség elektromos postája:
tortenelmiszemle@abtk.hu

*Kérjük szerzőinket, hogy kézirataikat
a közlési szabályzatnak megfelelően készítsék el,
amely honlapunkon érhető el:
<http://www.tti.abtk.hu/kiadvanyok/folyoiratok/tortenelmi-szemle.html>*

A 2022-es évfolyam megjelentetését
a Nemzeti Kulturális Alap, a Magyar Tudományos Akadémia
és az Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Titkársága támogatja

nka
Nemzeti Kulturális Alap

ELKH | Eötvös Loránd
Kutatási Hálózat

ISSN 0040-9634

TARTALOMJEGYZÉK

LXIV. évfolyam, 2022. 2. szám

TANULMÁNYOK

- Tringli István** A magyar szokásjog és a protestáns természetjog magyarul 173
- Kádár Zsófia** Egyháziak a magyar országgyűlések alsótábláján, 1608–1688 203
- ### A PARASZTI VILÁG TÜKRÖZŐDÉSEI
- Horváth Gergely Krisztián** A magyarországi jobbágyszabadság végrehajtása és történelmi percepciói 251
- Tompa László** Törpebirtokostól az óriás uradalomig. A szerződéses jobbágyság Veszprém, Sopron, Borsod és Bihar vármegyéikben 269
- Csikós Gábor** „... mennél több bolondot kell termelni az államnak”. A társadalom alakíthatóságának élettani határai, 1952 295
- Petrás Éva** A szociális kérdés alakváltozatai. Czettler Jenő mezőgazdasági szociálpolitikai koncepciója 315
- Gárdonyi Máté** „A vidék a mi terünk”. Egyházpolitikai harc, katolikus társadalomszervezés és a vidék problémái a 19. század végének Magyarországon 327

A PARASZTI VILÁG TÜKRÖZŐDÉSEI

A MAGYARORSZÁGI JOBBÁGYFELSZABADÍTÁS VÉGREHAJTÁSA ÉS TÖRTÉNÉSZI PERCEPCIÓI

HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN

THE EXECUTION OF THE HUNGARIAN ABOLITION OF PEASANT SERFDOM
AND ITS HISTORIOGRAPHICAL PERCEPTIONS

The first part of the paper surveys the historiographical discourses about the abolition of peasant serfdom. While the examination of the abolition of serfdom in a local context only started in the early 1960s, the preceding decades had been dominated by three influential narratives. From the 1890s to the 1930s the historical syntheses argued that the great losers of the abolition were the former lords, while the winners were the former serfs. From the mid-1930s a more balanced judgement emerged, in which both parties were thought to have suffered the consequences of the dissolution of the old order and the market transition. After 1945, parallel to the sovietisation of Hungary, the exclusive dominance of historical materialism meant that, from the perspective of the peasantry, the balance of the abolition of serfdom became clearly negative. The quantitative analyses of the 1960s gradually nuanced the picture, and, as a result, by the 1980s the balanced judgement of the 1930s had been basically justified.

The second part of the paper attempts to organise the evidence of the quantitative analyses into a database. The result, however, is that while the 52 researches that could be involved in the analysis contain information about more than 2200 settlements, only a tiny fragment of these are detailed enough to be of any help in reconstructing the balance of the abolition of serfdom on a national level: how much arable, pasture and meadow remained in the hands of the former serfs, and how much they lost. Accordingly, the author proposes a new, regionally and socio-historically representative research in order to answer the question.

Keywords: historical narrative, abolition of peasant serfdom, quantification, local research, social history

---

A jobbágyfelszabadítás és annak végrehajtása a magyar társadalomtörténet óriási jelentőségű eseménysorozata. Nem kétséges, hogy ennek lokális lefolyása nagyban meghatározta egy-egy település későbbi életlehetőségeit, attól függően, hogy a volt jobbágyok a község határából mennyit tudtak maguk és jószágaik számára biztosítani. A kérdés országos kitekintésben még nem feltárt, de a szakirodalom vizsgálata azzal kecsegtet, hogy általa olyan adatsorhoz juthatunk, melynek révén árnyalhatók, sőt akár fel is deríthetők

---

Horváth Gergely Krisztián, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Vidéktörténeti osztály, kutatócsoport-vezető. A tanulmány az MTA–BTK „Lendület” Tíz Generáció Kutatócsoport munkája keretében készült.

a századfordulós Magyarország területi egyenlőtlenségei háttérében meghúzódó tényezők. Ezen felismerés inspirált arra, hogy egyrészt áttekintsem a jobbágyfelszabadítás historiográfiáját, másrészt adatbázis-építési céllal kigyűjtssem a szakirodalomból a kvantitatív elemzés számára hasznosítható lokális horizontú adatokat.

Joggal vélhetjük, hogy e problémakör az 1848–1849-es forradalom- és szabadságharc történetéhez hasonló mélységben feltárt. A szakirodalom feldolgozása során feltűnt, hogy településléptékű alap kutatások e témában csak az 1960-as évektől kezdve történtek, azonban már a korábbi történelmi narratívák is egyértelmű, markáns álláspontokat tükröznek. Érdekes emiatt önálló vizsgálat tárgyává tenni, hogy milyen tudásrétegek különíthetők el a szakirodalomban, de legalább ennyire fontos az is, hogy az elmúlt hat évtized alap kutatásairól is kiderítsük, hogy mennyiben szolgálhatnak egy esetleges, a szintézist célzó másodelemzés alapjául.

A témával foglalkozó munkák között érdemes különbséget tennünk aszerint, hogy megírásuk idején rendelkezésre álltak-e már alap kutatások e témában, de abban a tekintetben is, hogy szerzőik milyen igényrel ragadtak tollat: művükkel a korszakról alkotott képünket kívánták egy új metanarratívába helyezve átkeretezni, vagy a hagyományos történelmi eszköztárt alkalmazva, jóllehet levéltári forrásbázison nyugvó, mégis korlátozott érvényű kijelentéseket tettek. Ennek fényében a szakirodalom hat csoportját különíthetjük el.

1. A sort a metanarratíva igényével írt, nagyszabású, kollektív munkán alapuló összefoglalók nyitják, mint amilyenek a Szilágyi Sándor, Domanovszky Sándor nevével fémjelzett kötetek, vagy éppen a 1970–1980-as évekből a 'tízkötetes'.¹
2. Külön említendők a szintén a metanarratíva igényével, de egyéni vállalkozásként született munkák, mint amilyen Berzeviczy Albert monográfiája a dualizmus korszakáról, a Szeffkú Gyula által írt részek a Hóman Bálinttal közös *Magyar történetben*, vagy éppen Mód Aladár *400 év* című opusza.²
3. Önálló csoportot képeznek a témába vágó, a neoabszolutizmus korszakát (is) tárgyaló művek, amelyek részben köztörténelmi és közjogi, másrészt általános agrár- és társadalomtörténelmi hangsúlyokkal jellemezhetőek, mint amilyenek például Lóránth Mária, Bernát Gyula, Nagy István, Sándor Pál, Varga János és Orosz István könyvei, tanulmányai.³

¹ *A magyar nemzet története*. I–X. Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1895–1898.; *Magyar művelődéstörténet*. I–V. Szerk. Domanovszky Sándor. Bp., 1939–1942. V. (Az új Magyarország); *Magyarország története*. I–VIII/1–2. Főszerk. Kovács Endre. Bp., 1976–1989. VI/1. (1848–1890.)

² Berzeviczy Albert: *Az abszolutizmus kora Magyarországon. 1849–1865*. I–III. Bp., 1922.; *Magyar történet*. I–V. Szerk. Hóman Bálint – Szeffkú Gyula. Bp., 1936. V.; Mód Aladár: *400 év küzdelem az önálló Magyarorszáért*. Bp., 1943–1951. [1–6. kiad.]

³ Lóránth Mária: *Adatok az úrbéri kárpótlás történetéhez 1849–1853*. Bp., 1927.; Bernát Gyula: *Az abszolutizmus földterhentesítése Magyarországon*. Bp., 1935.; Nagy István: *A mezőgazdaság Magyarországon az abszolutizmus korában (1849–1867)*. Bp., 1944.; Sándor Pál: *A birtokrendezési periratok*. Bp., 1973.; Uő: *Jobbágyfelszabadítás és birtokrendezés Magyarországon 1848–1864. Századok* 130 (1996) 29–68.; Varga János: *A jobbágyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Bp., 1971.; Uő: *A felszabaduló rusztikus világ. Levéltári Közlemények* 50 (1979) 175–185.; Orosz István: *A jobbágyvilág megszűnése Magyarországon*. Debrecen, 2010.

4. Az egykoron, helyben történtek megértésében megkerülhetetlenek az elmúlt hat évtizedben született lokális esettanulmányok, amelyek egyik típusát a hagyományos történészi eszköztárral készültek jelentik. Ezen írások okfejtése, érvrendszerre nem igényel külön kvantitatív háttérrel, így viszont, mivel nem tartalmaznak számszerű elemzést, nem lehetséges, hogy egy összehasonlító vizsgálatba is bevonjuk őket.⁴
5. A másik típust azok a vállaltan kvantitatív (szálat is tartalmazó) lokális vizsgálatok képezik, amelyek megyei, uradalmi vagy településszinten adják közre, hogy az adott területen 1853-at követően miként alakult a maradványföld és a telkföld megoszlása.⁵
6. Utóbbi csoportot erősítik az alap kutatáson nyugvó, színvonalasabb helytörténeti munkák is.

Tanulmányomban elsősorban az 1., a 2. és az 5. csoportba sorolható munkákat vizsgálom meg. Historiográfiai áttekintéssel, amellet, hogy rendszerezni és értelmezni szeretném az eddigi munkákat, az is célom, hogy képet kapjak az eddig feltárt levéltári anyag területi megoszlásáról.

A nemesi történelemszemlélettől az emancipált népig (1892–1942)

A millennium évtizedének két történeti összefoglalója vállalkozik elsőként arra, hogy az akkori jelenkortörténeti perspektívából, a politikai diskurzusokon felülemelkedve, történészi értelmezéssel szolgáljanak a szabadságharc leverését követő évtizedek eseményeire. Igaz, Marczali Henrik egyetemes történetében mindössze csak egy felszínes bekezdés jut a jobbágyfelszabadítás végrehajtására,⁶ szemben a Szilágyi Sándor neve után ismert, *A magyar nemzet története* című vállalkozás utolsó, Beksics Gusztáv és Márki Sándor által írt *A modern Magyarország (1848–1896)* című kötetével. Utóbbi vonatkozó részeit Beksics jegyzi, aki értékpreferenciáit nem rejti véka alá: „A nemzeti politika életgyökereinek vissza kell nyulniok a szörnyű korszakba, s csak úgy számolhat jövőre a nemzet saját erőivel, ha megismeri, milyenek voltak ezek a múltban.”⁷ Kortársi léthelyzetéből adódó elfogultságával is tisztában van, miként az alap kutatások hiányából eredő korlátokkal: a „korszak

⁴ Pl. Kiss Z. Géza: A földesúri birtok és a parasztföld elkülönítésének történeti útja az Ormánságban. (1767–1867.) *Századok* 120 (1986) 51–100.; Kondicsné Kovács Éva: Jobbágyfelszabadítás Körmenten. *Vasi Szemle* 41 (1987) 210–222.; Tóth Zoltán: Luka. A paraszti társadalom folyamatossága a jobbágyfelszabadítás után. In: *Magyar néprajz*. I–VIII. Főszerk. Paládi-Kovács Attila. Bp., 2000. VIII. (Társadalom) 945–954.; Gyüsi László: Az 1848-as jobbágyfelszabadítás hatása Komárom és Esztergom megyében. *Limes* 6 (1993) 5–18.; Uő: A jobbágyfelszabadítás hatása Komárom és Esztergom megyében. *Agrártörténeti Szemle* 40–41 (1998–1999) 70–79.

⁵ Terjedelmi okokból e munkákat később, a kvantitatív vizsgálat forrásainak megadásakor, a 44. lábjegyzetben tüntetem fel.

⁶ Marczali Henrik: *A legújabb kor története 1825–1880*. Bp., 1892. 855–856.

⁷ Beksics Gusztáv: I. Ferencz József és kora. In: *A magyar nemzet története*, X. (A modern Magyarország [1848–1896]) 398.

történetének írója [...] még szükségkép a publicistika eszközeivel dolgozik”.⁸ Ennek megfelelően nyíltan felvállalja a függetlenségi hagyományba ágyazott nemesi történelem-szemléletét, és írásában a nemességet ért veszteségeket és nyomában a nemesi középosztály egzisztenciális válságát a szabadságharcot megtorló osztrák politika számításaira vezeti vissza. Leszögezi, hogy

„... [a] gentry, különösen az erdélyi gentry részleges tönk्रे jutása szoros összefüggésben van a földtehermentesítéssel s az elnyomatás korszakának gazdasági politikájával. Nem kizárólagos okot képeznek, hanem főtényező.”⁹

[...] Az elnyomó bécsi kormányoknak szintén volt sejtelmük a gazdasági politika hatásáról, ép azért igyekeztek tönk्रे tenni a nemzet-fentartó középosztályt. E célát szolgálta az adózási rendszer, a kataster s bizonyos tekintetben maga a földtehermentesítés.”¹⁰

Ehhez képest a jobbáglétből felszabadult újdonsült gazdák problémáiról szinte egyáltalán nem ejt szót, miközben az esetleges visszasságokat szintén az udvar által diktált politikára vezeti vissza.

„Itt-ott támadtak némi rendzavarások és birtoktékozlások. Az osztrák kormány [...] pedig egészen kétségtelen, hogy törekvésében részrehajlást mutatott a parasztság rovására és a nagybirtok javára. [...]”

A mi hiba a végrehajtásban történt, az absolut uralmat terheli, pórnépünk tehát teljes hálával a magyar nemzeti törvényhozásnak és földesurainak tartozott, nem pedig az idegen uralomnak.”¹¹

Feltűnő Beksics paternalista szemlélete is. Nemes és jobbágy rendi társadalomszerkezettel megörökölt kényszerű szimbiózisát harmonikus kapcsolatként általánosítja. Ha tudható is, hogy erre is akadtak példák, az alávetettség korábban kodifikált, majd szokásjogként tovább élő formái nyilvánvalóan sok megaláztatással, kiszolgáltatottsággal jártak együtt a mindennapokban. Ehhez képest Beksics galíciai összevetésben azt állítja, hogy

„... tény, hogy pórnépünknek semmi oka sem volt és nincs a volt földesuraktól és intelligentiától való elszakadásra, míg ellenben komoly oka volt erre a lengyel és ruthén parasztságnak.”¹²

⁸ Beksics: I. Ferencz József, 397.

⁹ Uo. 444.

¹⁰ Uo.

¹¹ Uo. 444–445.

¹² Uo. 445.

Ugyanezt a narratívát viszi tovább negyedszázaddal később Berzeviczy Albert is, aki ha lehet, még sarkosabban fogalmaz „a tüntetően népszerű és úrelles irányzat” bírálatakor.¹³ Szerinte

„... a törvény végrehajtásánál s különösen a tagosítás- és birtokrendezésnél is a hatóságok többnyire az amúgy is nyertes volt jobbágyoknak igyekeztek kedvezni az amúgy is vesztes földesurakkal szemben. Ez az eljárás nagyon humánusnak és demokratikusnak tűnhetett föl, de egyik se volt valójában; egyszerűen *centralistikus politika volt megrontani vagyoniilag a nemes földbirtokos osztályt*, mely a nemzet függetlenségi törekvéseinek legerősebb tényezője volt s melyet a kormány más eljárással politikailag lekenyerezni úgyse tudott volna, ellenben a rendszernek kedvezően hangolni a föld népét s még azonfölül lehetőleg éket is verni birtokjogi érdekellentétek által nép és földesúr közé, amazt kivonni emennek politikai hatása és befolyása alól. Tartós eredményt e törekvésével a kormány sajnos, csak a birtokososztály anyagi helyzetének megrontása tekintetében tudott elérni [...]”¹⁴

A fentiekkel szinte egyező sorokat olvashatunk a konzervatív antifasiszta mozgalom egyik későbbi integrátora, Pethő Sándor: *Világostól Trianonig* című munkájában. Pethő kizárólag a volt földesurak, s közülük is csak a nemzeti elkötelezettségük veszteségeiről ír, miközben a felszabadult jobbágyok nehézségeiről egy szót sem ejt.

„A kormány az urbéri kárpótlás rendezéséig a birtokosságnak előlegeket nyújtott ugyan, de politikai megkülönböztetést tett a »jóérműek« és a »rebellisek« között. Az előlegosztásnál csaknem mindig a politikai rendőrség véleménye volt a mérvadó. Sakárhányszor megtörtént, hogy a »jóérmű« kapott, a »rebellis«-t pedig kizárták, ami megindította a nemzeti szempontból legértékesebb osztályok és történelmi vagyonok pusztulásának folyamatát.”¹⁵

„Az egymásután következő rossz termések, főleg az 1863-i nagy aszály, csak annak a földbirtokososztálynak anyagi romlását fokozták, amely a Bach-régime alatt már sokat szenvedett az urbéri válság által.”¹⁶

Kitérőként megemlíthető, hogy Bernát Gyulát ugyanezért bírálja a recenzens Wellmann Imre 1935-ben. Szerinte Bernát nem veszi észre, hogy osztrák részről nem parasztvédő szempontokról, hanem magyar földesúrelles döntéshozatalról van szó. Hiba a porosz felszabadítást példaként citálni, mert ott a jobbágyfelszabadítást követően tömeges proletarizáció ment végbe. Ezzel szemben Magyarországon

¹³ Berzeviczy: *Az abszolútizmus kora*, II. 373.

¹⁴ Uo. 66. [Kiemelések: H. G. K.]

¹⁵ Pethő Sándor: *Világostól Trianonig. A mai Magyarország kialakulásának története*. Bp., 1925. [4. kiad.] 54.

¹⁶ Uo. 74. [Kiemelés: H. G. K.]

„... az abszolút kormány teljesen tönkretette a köznemességet azáltal, hogy a kárpótlásból csak jelentéktelen előleget folyósított, azt is későn, összegét alacsonyan és átlátszó tendenciával (mely a királyhű arisztokrácia támogatására irányult), csökkent értékű kötvényekben fizette ki s ha nagy előnyöket juttatott is a jobbágyságnak, ez kellő iskolázottság híján nem tudott velük élni.”¹⁷

A másik oldalt ért visszásságokat Wellmann sem említi.

Az 1930-as évek második felében azután – feltehetően nemcsak újabb levéltári kutatások, hanem a középosztályi értelmiség falu felé fordulásának és a népi mozgalom színrelépésének is köszönhetően – megfordult az áldozatnarratíva iránya. A szövegekben egyre hátrább kerül a volt földesurakat ért kár, s azzal legalább egyenértékű tényezővé lép elő a parasztság oldalán keletkezett veszteség.

Szekfű Gyula, aki a *Három nemzedékben* a középosztály romlásának okait tárgyalva nem tér ki erre a problémára, a *Magyar történet* általa jegyzett oldalain az eddigiekhez képest paradigmátikusán más magyarázatot kínál. A kérdéses oldalakon nem találjuk nyomát a függetlenségi hagyomány sérelmi történelemszemléletének, ehelyett többek között az 1853. évi császári nyílt parancsról azt olvashatjuk, hogy

„... [a] részletekből, valamint az osztrák tartományokban véghezvitt úrbérrendezéssel való összehasonlításból könnyen megállapítható, hogy az ügyet intéző központi hivatalnokokat sem a jobbágyság, sem a nemesség iránt nem vezette rosszakarat.”¹⁸

Sőt, miközben elődei a volt jobbágytelkek utáni megváltás összegével is elégedetlenek voltak, addig Szekfű – annak összegét összehasonlítva az örökös tartományok gyakorlatával – azt találja, hogy az úrbériség eltörléséért fizetett, telkenként elrendelt 300-700 forint közötti kárpótlás „méltányos”, hiszen 1848 végén mind a magyar kormány, mind a Magyar Gazdasági Egyesület is 400 forint átlagos telekmegváltási árat hozott ki, s ők is ötszázalékos kamatozású föld-tehermentesítési kötvény kibocsátását tervezték. Ennek nyomán Szekfű konklúziója az, hogy valószínűleg a szabadságharc győzelme esetén sem lett volna jobb kondíciókkal végrehajtv a jobbágyfelszabadítás.¹⁹ Ráadásul az osztrák gyakorlatban a volt jobbágy földjének megváltását csak egyharmad részben finanszírozta az állam, s további egy-egy harmadot az adók révén és az önmegváltás útján szedett be, addig Magyarországon a telki állomány megváltását az állam teljes egészében magára vállalta.²⁰

Lényegében a Szekfű-féle állásponthez csatlakoznak a háború alatt megjelent összefoglalók is. Szabó István (1940) higgadt értékelésében mindkét fél szempontjait szem előtt tartva írja, hogy a föld-tehermentesítési alap „a század végéig több, mint 300 millió fo-

¹⁷ Wellmann Imre: Bernát Gyula: Az abszolutizmus földtehermentesítése Magyarországon. *Századok* 69 (1935) 466.

¹⁸ *Magyar történet*, V. 445.

¹⁹ Uo. 445.

²⁰ Uo. 446.

rintot fizetett ki a földesuraknak a parasztföld elvesztéséért, késedelme azonban az 1850-es években nagy mértékben hozzájárult a birtokos nemesség vagyoni hanyatlásához”.²¹ A felszabadult jobbágyoknál kiemeli, hogy „különös jelentősége volt az erdő és a legelő paraszt hányada kiadásának”, miként azt is, hogy 19. század második felében „általában tovább forgácsolódott a volt jobbágybirtok”,²² utódjaik az 1930-as években az 1-10 holdas gazdák között voltak fellelhetőek. Szabó név szerint Pulszky Ferencet említi, mint aki félt a parasztbirtokok további szétaprózódásától, egyúttal mérleget is von:

„... a nagy újítók korában az aggodalmaskodóknak volt igazuk. [...] A történelem távoli vidékeiről érkező szemlélő azonban nem a paraszt felszabadítását marasztalja el, [...] hanem a paraszt magárahagyását. A XIX. század vezérlő eszméje, a szabadelvűség szabadságot hozott a magyar jobbágyoknak, de nem nyújtott neki védelmet”,²³

ami különösen a régi zsellér és gazdasági cseléd egzisztenciákra bizonyult végzetesnek.

A Domanovszky Sándor szerkesztette *Magyar művelődéstörténet* 1942-ben napvilágot látott ötödik kötetében három történész, Miskolcgy Gyula, Hajnal István és Ungár László is reflektál a jobbágyfelszabadítás végrehajtására és annak következményeire.²⁴ Összeségében továbbra is a kiegyensúlyozottságra törekvéssel: volt földesúr, egykori jobbágy és az állam szempontjainak együttes figyelembevételével jellemezhető a kötet. A végrehajtás negatív következményeit inkább tulajdonították a tudáshiánynak, a nem szándékolt diszfunkciókat pedig a nem kellően végiggondolt forgatókönyvnek. Hármójuk közül kiemelném Miskolcgy Gyulát, ő az alábbi két szövegrészben, közel azonos terjedelemben foglalja össze a volt földesurak és az újdonsült parasztbirtok gondjait.

„A korszak legfontosabb kérdése a földtehermentesítés, illetve a volt földesurak kártalanításának megoldása volt, s a rendszer által talált megoldás elvben kifogástalan, határozottan humánusnak nevezhető: a földesúr megfelelő méltányos kárpótlást kapott, a parasztbirtok tehermentesítését pedig a maga egészében az állam vállalta magára. A kivitelnél már történtek hibák; a törvényes rendelkezés négyéves késede-

²¹ Szabó István: *A magyar parasztság története*. Bp., 1940. (A Magyar Szemle Társaság kis könyvtára 8) 74.

²² Uo. 76.

²³ Uo. 76–77.

²⁴ Hajnal az ok- és szokásszerűség tengely mentén értelmezi a jobbágyfelszabadítást is: „Az úrbéri telek tulajdonjoga most már kétségtelenül a paraszté, sőt minden oly föld tulajdonjoga is, amin a paraszt az úrbérihez hasonló feltételek közt élt. Ez tehát a rendi szokásszerűség diadala a racionális tulajdonjoggal szemben.” Hajnal István: *Az osztálytársadalom*. In: *Magyar művelődéstörténet*, V. 188. Lásd még uo. 190. Az átalakulás mérlege Ungár László megfogalmazásában: „A jobbágyfelszabadítással a birtokosnemesség elvesztette az ingyen munka- és terményszolgáltatásokat; a földtehermentesítés ugyan 310 millió forinttal kárpótolta a nemesség veszteségeit, de az osztrák adórendszer átültetése súlyos terheket rótt a változás által amúgy is nagy teherpróbának kitett gazdátársadalomra. A régi birtokososztály pusztulását a két ország között fennállott vámsorompó megszüntetése sem tudta feltartóztatni. [...] A volt jobbágy személyében szabad lett és jobbágytelkét tulajdonának mondhatta, de gazdasági tudása és anyagi ereje csekélyebb volt, semhogy a nagy versenyben helyét megállhatta volna. A felszabadítottak többsége, mintegy 400.000 ember kicsiny, 1–10 holdnyi területhez jutott, amiből családját alig tarthatta el.” Ungár László: *Kapitalisztikus gazdálkodás*. In: *Magyar művelődéstörténet*, V. 230–231.

lemmel jelent meg, az előleg nyújtásánál és a kártalanítási összeg megszabásánál szerep jutott a politikai szempontoknak is. Így az a földbirtokos osztály, amely már 1848 előtt sem volt ment az adósságtól, a Bach-korszakban tovább csúszott lefelé a lejtőn; az értéktelennek nyilvánított 70 millió forintnyi Kossuth-bankó jórészt ennek az osztálynak a kezében volt, ezt terhelte elsősorban a sokszor igazságtalanul kivetett és kíméletlenül behajtott földadó”²⁵ [s a kieső úrbéres szolgálmányok – H. G. K.]. „A kisbirtoknál hamarosan jelentkezett az elaprózódás veszélyes és a racionális termelésre való nevelés elhanyagolásának minden rossz következménye; a tagosítás és a legelőelkülönítés lassan haladt, az utak javításáért kevés történt. A gyökeresen magyar, régebben még független birtokososztály nem szakadt el ugyan még a földjétől, de eladósodott, s ezzel elvesztette azt a készségét, hogy a régi függetlenséget adó feltételek mellett irányíthassa majd a politikai életet; a volt birtokos jobbágyokból kialakult kisbirtokososztály helyzetén csak rövid időre segített a szervezetlenül végrehajtott felszabadítás, a zsellérek, a földtelen jobbágy-parasztok nagy tömegeiről pedig negyvennyolcban teljesen megfeledeztek, mint keveset törődtek vele a jövőben is.”

Szembeötlő, hogy a hazai historiográfia, még ha jobbra makroperspektívájú források alapján és deduktív magyarázatokkal, de már az 1940-es évekre eljutott azon megállapításokra, amelyek azután csak az 1970-es évektől köszönnek vissza az összefoglaló munkákban. Ma már jól látszik, azzal, hogy a történelmi materializmus nem a maga összetettségében szemlélte a társadalmi folyamatokat, több évtizednyi kerülőt volt kénytelen bejárni a hazai történetírás.

A történelmi materializmus vargabetűje és korrekciója (1943–1964–1988)

Az országnak a háború után meginduló szovjetizálásával párhuzamosan a jobbágyfelszabadítás megítélésében a harmincas évek második felére kialakult hangsúlyok is érvényüket veszítették. A mind markánsabbá váló népi-marxista kánonban, ha meg is említették a nemességet, erre lényegében csak negatív beállításban került sor. A parasztság esetében is eltűntek a jobbágyfelszabadítás pozitív hozadékai és a földvesztés szempontja vált elsődlegessé. Mindez azért figyelemreméltó, mert a lokális fókuszú alap kutatások még mindig várattak magukra.

A monografikus igényű összefoglalók közül historiográfiai szempontból a legfontosabb Mód Aladár *400 év. Küzdelem az önálló Magyarországért* című, először 1943-ban megjelent könyve, mert ennek további kiadásaiban érhető legjobban tetten a függetlenségi hagyományból a történelmi materializmus irányába való átbillenés folyamata. Kezdetben Mód sorai a kortárs népi írók keserűségével és az őket fűtő indulatokkal összevetve nem túlzottan radikálisak, s alapvető kútfői között éppúgy megtaláljuk a Hóman–Szekfű-féle

²⁵ Miskolczi Gyula: A modern államszervezés kora. In: *Magyar művelődéstörténet*, V. 66.

összefoglalót, mint Kossuth és Széchenyi műveit. Mód későbbi osztályharcos hevülete 1943-ban még csak gyengén pislákol, miközben az osztrák politikával szemben szinte nemzeti egységfrontban ábrázolja a korabeli hazai társadalmi rétegek helyzetét a kapitalista versenyben.

„Még a nagybirtoknak is csak egy töredéke rendelkezett a szükséges előfeltételekkel, a tekintélyes rész a politikai hatalomból kiszorulva érdekei védelmére képtelenné vált s mélyeséges gyűlölettel állt szembe az osztrák ipari- és bankörök korlátlan uralmával. Fokozott mértékben állt ez a magyar birtokososztály többségét kitevő kis- és középbirtokosokra, akik a legsúlyosabb nehézségekkel küzdöttek. [...] Az ingyenneműkától elestek, az úrbéri kárpótlást csak évek után kapták meg és földtehermentesítési kötvényeiket hosszú idő múlva, rendkívül alacsony árfolyamon, egyharmadával értéken alul tudták csak értékesíteni. Kossuth 1848 végén úrbéri kárpótlás fejében 15 millió forint előleget ígért, az abszolutizmus mindössze 3 milliót fizetett ki, természetesen azt is a »megbízható« és »lojális« elemeknek”²⁶

Mód ekkor még a paraszti társadalom piramis alakú rétegződésében rejlő feszültségeket is indulatok nélkül ábrázolja:

„A telkes jobbágyosság viszonylag homogén tömege így a módos parasztság és szegény parasztság irányába osztódott, a proletarizálódás megindult a birtokos parasztság körében is. Egészét tekintve a birtokos parasztság még kevésbé tudhatta kihasználni a mezőgazdasági konjunktúrát, mint a középbirtok, mert primitív termelési módja mellett túlnyomórészt önellátásra volt berendezve. Az úrbéri terhek megszűnése nagy könnyebbség volt ugyan számára, de a földesurasággal való birtokelkülönzés során majd az egész birtokos parasztság megcsaltnak érezte magát, pereskedett s csekély feleslegének eladásából még minimális pénzszükségletét is alig volt képes fedezni. [...] Legkevésbé volt oka a megelégedésre a parasztság legalsó rétegének, a zsellérségnek. [...] A jobbágyfelszabadítás és a községi földek felosztásánál történt kismizmiztetésüket azonban nem feledehtették el, »elégedetlenek maradtak és új földosztásról ábrándoztak».”²⁷

Előbbi két részlet változatlan formában jelent meg még a negyedik kiadásban is, 1948-ban. Ezt követően viszont Mód nemcsak könyve terjedelmét, de megfogalmazásai radikálisusát is csak nehezen tudja mederben tartani. A történelmi materializmus téziseinek doktriner átvételére számos példa hozható könyvének 6. kiadásából.

„[A] feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenetet azonban nem a forradalom, hanem a győztes ellenforradalom fejezte be. [...] Lényegében azt jelentette, hogy [...]

²⁶ Mód: *400 év küzdelem* [1. kiad.], 146–147.

²⁷ Uo. 149–150.

a mezőgazdaság szabad kapitalista fejlődésének az útja helyett – a lenini meghatározás szerinti – a mezőgazdaság kapitalista átalakulásának úgynevezett porosz útjára korlátozta a magyar mezőgazdaság átalakulását.”²⁸

A porosz út kifejeződési módjai között „a nagybirtok fenntartása” mellett a parasztság „megrablása” (tagosítás, elkülönzések stb.), a hűbéri szolgáltatások egy részének fenntartása, a feudális munkamódszerek (ledolgozás) köszönnek vissza. Emellett „[a] nagybirtok sértetlenül őrizte meg birtokállományát és a parasztság túlnyomó része, mint nincstelen, földnélkül szabadult fel.”²⁹ Sőt:

„A nagyburzsoázia és az arisztokrácia reakciós szövetségének a vezetése mellett keresztülvitt úrbérrendezés így a 48-as jobbágyfelszabadítás progresszív végrehajtása helyett a parasztság minden módon való megrövidítését hozta magával.”³⁰

Mód álláspontja szerint az állami közigazgatás „majdnem egész” terhe is a parasztságon nyugodott, így nem csoda, ha mindezek hatására „a parasztságon belül fokozottan kiéleződött az osztálytagozódás”.³¹ Mindezt betetőzi, ahogy a paraszti társadalom leninisztálini kategóriáit – benne a kulákkal – kételyek nélkül, az óhatatlanul is felmerülő módszertani problémákat nem részletezve rávetíti a jobbágyfelszabadítás korszakára, hogy az elnyomorodástézist egyértelműen igazolhassa. Azon már nem is szisszen fel az olvasó, hogy eközben – átlagosan ötfős családokkal számolva – több mint hatszor több, úgynevezett „kulák” családot sikerül kimutatnia, mint „középparasztot” (201 900 vs. 32 290).³²

A szocializmus évtizedeiben a Történettudományi Intézet vállalkozásaként két sokszerzős történeti összefoglaló látott napvilágot. Az első, a 'kétkötetesként' is emlegetett még 1964-ben jelent meg, Molnár Erik főszerkesztése alatt, a másik az 1976 és 1989 között kiadott, de összességében csonkán maradt 'tíz kötetes'. Érdekes összevetésre ad lehetőséget, hogy mindkét vállalkozásban Szabad Györgyöt kérték fel a neoabszolutizmus társadalom- és agrárpolitikájának értékelésére. A stílusának szabatoságát tekintve a szekfűi hagyományba illeszkedő Szabad György elsőként végzett széles forrásbázisú alapkutatást, amikor elkészítette monográfiáját a tatai-gesztesi Esterházy-uradalomról. Könyvének ráadásul jelentékeny részét épp a jobbágyfelszabadítás végrehajtásának szentelte,³³ ugyanakkor az ekkoriban még gyerekcipőben járó alapkutatások miatt a hatvanas évek elején

²⁸ Mód: *400 év küzdelem* [6. kiad.], 179–180.

²⁹ Uo. 180.

³⁰ Uo. 181.

³¹ Uo. 180. Ezen érvelés egy másik iskolapéldáját lásd Mérei Gyulánál: „Gyarmatosító állam rendszabálya, amely államnak nem érdeke a gyarmat korlátlan kapitalista fejlődése és többek között a tőkés fejlődés ütemének fékezése miatt is szívesen fenntartja a magyar birtokososztály érdekeit szolgáló feudális maradványokat. A parasztság tömegeire azonban mindkét oldalnak közös hatása: helyzete még az eddiginél is súlyosabbá lesz.” Mérei Gyula: Adalékok a magyar mezőgazdaság kapitalista fejlődésének történetéhez. (Feudális maradványok a munkaszervezetben 1850–1945.) *Századok* 84 (1950) 243.

³² Mód: *400 év küzdelem* [6. kiad.], 182–183.

³³ Szabad György: *A tatai és gesztesi Esterházy-uradalom áttérése a robotrendszerről a tőkés gazdálkodásra*. Bp., 1957. 311–452.

reprezentatív országos kitekintéssel nem bírhatott. Azért tanulságos a Szabad által írt fejezeteket összevetni, mert itt a marxista kánon kutatói életpályához illeszkedő átalakulásának, pacifikálódásának is szemtanúi lehetünk. Amellett, hogy Szabad is hangot ad a volt földesurakat éppúgy, mint a parasztokat sújtó megváltozott gazdasági körülményeknek,³⁴ a hatvanas évek elején még nem mindig tudja magát kivonni az ötvenes évek frazeológiája alól. E szöveghelyek jelentős átalakuláson mentek át a másfél évtizeddel későbbi megjelenésükkor. A változás mélységét egy-egy részlettel szeretném érzékeltetni, kiemelve a lényeginek tekintett megfogalmazásokat.

A nemességgel és a kármentesítéssel kapcsolatosan az alábbiakat tartja lényegesnek megjegyezni 1964-ben:

„... a [...] per és a nagy nehezen megszülető egyezség vagy bírói ítélet végrehajtása az osztályharc rendkívül kiélezett viszonyai között ment végbe. A birtokosok zömét *elemi erővel* kerítette hatalmába az osztályönzés. A birtokrendező perek küzdelmeiben kerestek mind többen kárpótlást azokért a veszteségekért, amelyeket a jobbágyfelszabadító »nagylelkűségük« – sokan tették hozzá: »elhamarkodottságok« – meg a szabadságharc veresége miatt kellett viselniök, és szinte a *szenvedések kiváltságosainak haragjával fordultak szembe* a szerintük csak nyertes parasztok »kapzsi telhetlenségével«.”³⁵

Másfél évtizeddel később e sorokat már hiába keressük, helyette Szabad az állam elégtelen szerepvállalását hangsúlyozza:

„Az önkényuralom kármentesítési politikája, amely közvetlenül *kevésbé enyhítette* a volt földesurak pénztökehiányát, fokozta tehát az *amúgy is* nehezen viselhető közterhek nyomasztó súlyát.”³⁶

A parasztság esetében még erőteljesebb az a változás, ami visszaköszön a Szabad György által írottakban. A hatvanas évek elején, a paraszti és a nemzeti érdekeket összeboronálva, még a következőképp fogalmaz:

³⁴ „Nem egyet közülük a régmúlt nemzedékek által a birtokra halmozott, s a jobbágyfelszabadításkor nyert fizetéselhalasztás letételével, az ötvenes évek végén felelevenedő adósságteher döntött romlásba. Nagy számban voltak olyanok is, akiket a jobbágyszolgáltatás a tehetősök sorában tartott, de számottevő majorsági föld híján 1848 után polgári magántulajdonukká csak az elkülönített legelő meg a volt jobbágyoktól az úrbéri perek során nehéz küzdelemben elcsikart irtás- és maradványföld vált, amelynek egy részét sokan ismét parasztok használatába adták, a megtartottak művelése ellenében. Így kínlódtak, nehezen viselve a súlyosodó adóterheket, nagy árfolyamvesztéssel adva el az úrbéri kármentesítési kötvényeket, csak hogy minél előbb pénzhez jussanak.” Szabad György: Az abszolutizmus kora Magyarországon, 1849–1867. [1–3. kiad.] In: *Magyarország története*. I–II. Főszerk. Molnár Erik. Bp., 1964/1967/1971. II. 25.

³⁵ Uo. 36. Kiemelések: H. G. K.

³⁶ Szabad György: Az önkényuralom kora (1849–1867). [1–2. kiad.] In: *Magyarország története*, VI/1. 539. [Kiemelések: H. G. K.]

„... a [...] felfokozott osztrák adózsarolás és az úrbéri birtokrendező perek tömeges felújítása, illetve megindítása az ötvenes-hatvanas évek fordulójára *átforrósitotta a falu levegőjét*, és nagy parasztmozgalmi hullámhoz vezetett. Nem került sor olyan akciókra, sereggé szerveződésre, mint a parasztfelkelések idején, de *végtelen sorozatára* a helyi mozgalmaknak. A falut akarták magukénak hódítani a parasztok, és a *községek ezreiben valóságos állóháború* alakult ki a volt földesurak által odakönyörgött zsandárok és katonák meg a nép között. [...] *Községek ezreiben állt így a harc* annál keményebben, minél inkább emlékeztette a parasztokat az osztrák szuronyok villogása arra, hogy *osztályköveteléseik összefüggenek a nemzeti követelésekkel*, a falu dolgai az ország dolgaival.”³⁷

Előbbi sorok érzékelhetően szelídiülnek a hetvenes évek végére. A markáns ecsetvonások helyét a pasztelles árnyalatok veszik át:

„A jobbágyfelszabadítás újraszabályozását, a birtokrendezés lebonyolítását a parasztmozgalmak szinte páratlan sorozata kísérte. *Nem lángoltak fel egyszerre* nagy, összefüggő területekre kiterjedő *akciók*, még kevésbé szerveződtek sereggé az elégedetlen parasztok, mint a hajdani felkelések idején, de *számtalan helyen* pattantak ki *kisebb-nagyobb mozgalmak*.”³⁸

A marxista kánontól történő eltávolodás a megjelenésével új korszakot nyitó háromkötetes *Erdély története* Szász Zoltán által jegyzett fejezetében történik meg leglátványosabban. Szász kiegyensúlyozottan értékeli a jobbágyfelszabadításnak a parasztságra és a nemeségre háruló következményeit, jóllehet épp Erdély kapcsán alig támaszkodhatott új alap kutatások eredményeire:

„... e két nagy múltú társadalmi osztály gazdasági különválása is zajos és rejtett összetűzésektől kísérve ment végbe. Jobbágy és földesúr a forradalom után immár »szabad polgárként« került szembe egymással a hajdani, feudalizmus kori földbirtok felosztásának kérdésében.” [Az állam szerepéről ekként szól ugyanott:] „Neki jutott az a történelmi funkció, hogy a két ellentétes érdekű osztály között döntőbíróként új egyensúlyt teremtsen, s az így kialakított polgári viszonylatot az állam teljes tekin-télyének felhasználásával elfogadtassa.”³⁹

³⁷ Szabad: Az abszolutizmus, 39. [Kiemelések: H. G. K.]

³⁸ Uo. 535. [Kiemelések: H. G. K.] Ugyanitt (536.) felsorolja azon településeket, ahol összetűzések voltak.

³⁹ Mindkét idézet forrása Szász Zoltán: Gazdaság és társadalom. In: *Erdély története*. I–III. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp., 1986. III. (1830-tól napjainkig) 1453.

Alapkutatások (1960–2005) és a másodelemzés lehetőségei

A hatvanas években máskülönben nagy áttörés történt. A jobbágyfelszabadítás végrehajtását makroszinten értékelő és deduktív módon eljáró történelmi gyakorlatot kvantitatív szemszögű lokális esettanulmányok váltották fel. Az új szemléletű kutatásokat Szabad György fentebb már említett, 1957-ben megjelent, a továbbiakban viszonyítási pontként szolgáló monográfiája⁴⁰ nyitja, majd Sándor Pál 1960-tól e témában megjelenő lokális és megyei szintű feldolgozásokat hozó tanulmányai dominálják. Megkerülhetetlenek Szabó István tanítványainak (Für Lajos, Orosz István, Simonffy Emil) írásai is, miként ki kell emelni T. Mérey Klárát is, aki egyedüliként önálló kismonográfiában tárta fel a Somogy megyei parasztság helyzetét a neoabszolútizmus korában.

A doktriner marxizmussal szembeni fordulat szükségességét saját korábbi munkásságát bírálóan Sándor Pál fogalmazta meg, miszerint a történelmszintű nem a telekhányadból kell kiindulni, s ebben a keretben értékelni a parasztság osztályhelyzetét, hanem a ténylegesen megművelt holdak számából.⁴¹ Ezt követően, döntően a hatvanas, de még szép számban a hetvenes években több tucat olyan tanulmány született, amelyek lokális forrásbázison járták körbe a jobbágyi-paraszti átmenet problematikáját. Az 1980-as évektől viszont az agrártársadalom-történelmi kutatások háttérbe szorulásával lényegében e problematika kutatása is leállt.

Ezekben a munkákban az a közös, hogy a szöveges elbeszélés áttekintését nagyszámú táblázat segíti. Mint a bevezetőben jeleztem, magától értetődő volt az a gondolat, hogy az összesen több száz település adatait hozó dolgozatokból⁴² az adatokat tematikusan ki-újítva és elemezve nemcsak országos kitekintésben tehetőek érvényes kijelentések, kirajzolva az eddigi kutatásokban eddig nem érintett területeket is, de a felépítendő adatbázis integrálható lesz a GIS Hungarorum és a „Lendület” Tíz Nemzedék projekt már elkészült adatállományaihoz. Utóbbi lépés fontosságát az adná, hogy egy a jelenig nyúló vizsgálatban statisztikai módszerekkel kimutathatóvá válna, hogy a jobbágyfelszabadítás lokális, a parasztok szemszögéből sikeres vagy sikertelen végrehajtása összefüggést mutat-e az adott település későbbi fejlődési pályájával. E hipotézis azért is tűnt igazolhatónak, mert az 1853-as császári pátenssel induló végrehajtási joganyag egységes keret mentén rendelkezett az úri és az egykori jobbágyi földek szétválasztásának részleteiről. Feltételeztem, ha a kategóriák adottak s az úrbéri bíróságok is egységes jogszabályok alapján működtek, akkor a keletkezett forrásanyag (az úrbéri per mellékleteként: *Commassatio*/telkek összesítése, *Combinatorium*/„egybehasonlító irományok”, a per lezárultával: kiosztási telekkönyvek, kataszteri felvételek) feldolgozásában a történészek is – ha nem is egységes, de később legalább összehasonlítható – szempontok szerint jártak

⁴⁰ Szabad: *A tatai*. (Keletkezéstörténetéhez lásd Szabad György: *Aradtól az Országgyűlésig*. Pavlovits György interjúja Szabad Györggyel 1991–1992. Bp., 2017. 55–62.)

⁴¹ Sándor Pál: A XIX. századi parasztbirtok vizsgálatának történelmi statisztikai forrásai-módszerei és újabb eredményei. *Agrártörténelmi Szemle* 6 (1964) 78.

⁴² Sándor Pál már a hatvanas évek végén arról ad hírt, hogy a maradványföld terjedelmét illetően 13 megyéből 624 községre vannak adatok (adatai). Vö. uő: A XIX századi parasztbirtok vizsgálatának problémái és újabb eredményei a felszabadulás utáni irodalom tükrében. *Agrártörténelmi Szemle* 10 (1968) 105.

el.⁴³ A szakirodalom feltárásában erőteljesen támaszkodtam a Hungaricana és az Arcanum ADT+ gyűjteményeire. Ennek eredményeképp 52 munka került látóterembe, amelyek elvben megfeleltek az előbbi hipotézisnek: lokális forrásbázison, táblázatos formában kínáltak elemezhető adatokat.⁴⁴ Ugyanakkor már az adattörzstítés során feltűnt, hogy bizo-

- ⁴³ A forrásbázis értékelését lásd Sándor Pál: Az úrbéri periratok-perdokumentumok forrásértékéről és tárgyi rendezésének feladatairól. *Levéltári Szemle* 16 (1966) 435–459.; Uő: Az úrbéri peres iratok. Forrástani elemzés. *Levéltári Szemle* 19 (1969) 570–618.; Uő: A birtokrendezés; Uő: Esettanulmány módszertani séma kidolgozásához. *Agrártörténeti Szemle* 17 (1975) 353–398.; Simonffy Emil: A Zala megyei úrbéri földkönyvek. *Levéltári Szemle* 16 (1966) 692–703.; Uő: A birtokrendezési perek iratainak rendezéséről. Hozzászólás Sándor Pál cikkéhez. *Levéltári Szemle* 17 (1967) 20–27.; Soós Imre: Heves megye úrbéri és újabb kori tagosítási iratai. *Levéltári Szemle* 14 (1964) 1–19.; Uő: A maradványföld kérdései Heves megyében 1770-től 1870-ig. In: *Az Egri Tanárképző Főiskola tudományos közlései*. VI. Szerk. Bene Sándor. Eger, 1968. (Acta Academiae Pedagogicae Agriensis 6) 253–270.
- ⁴⁴ A tanulmányokban fellelhető adatok rögzítésében Buzgó Gábor volt segítségemre. A következő műveket dolgoztuk fel: Bali János: Sárszentlőrinc az 1859. és 1887. évi kataszteri felmérések tükrében. *Agrártörténeti Szemle* 8 (1966) 18–45.; Uő: Legelőcsökkenés – zsellérföld. A XIX. századi paraszti birtoklási viszonyok tanulmányozásához. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv*. 1967–1968. Szerk. Acsádi György et al. Bp., 1970. 251–290.; Baranya Margit: Drávaszabolcs község népessége és birtokviszonyai a XIX. század második felében. In: *Baranyai helytörténetírás. A Baranya Megyei Levéltár évkönyve*. 1972. Szerk. Szita László. Pécs, 1973. 291–333.; Dóka Klára: Az érdi parasztság a XVIII–XIX. században. In: *Életmód-kutatások Pest megyéből*. Szerk. Ikvai Nándor. Szentendre, 1987. (Studia Comitatus 18) 187–225.; Dóka Klára: Egyházi nagybirtok a Hegyháton. (A pécsi káptalan uradalma a felmérések tükrében 1720–1893.) *Baranya. Történelmi közlemények* 7–8 (1994–1995) 45–69.; Uő: A kalocsai érsekség birtokai a 18–19. században. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 7 (1995) 1–2. sz. 89–152.; Uő: Az esztergomi érsekség birtokai Komárom vármegyében a XVIII–XIX. században. *Limes* 8 (1995) 93–112.; Uő: *Egyházi birtokok Magyarországon a 18–19. században*. Bp., 1997.; Uő: A jobbágyfelszabadítás végrehajtása az egyházi birtokokon. *Agrártörténeti Szemle* 40–41 (1998–1999) 80–93.; Farkas Gábor: Igar a jobbágyvilágban. In: *Alba Regia. István király Múzeum Évkönyve*. 10. Szerk. Fitz Jenő. Székesfehérvár, 1969. 125–137.; Fehér Zoltán: „Hadd legyen per!” (A bátyai úrbéri viszonyok sajátosságai az úrbéri per tükrében.) *Forrás* 23 (1991) 1. sz. 75–86.; Fegyó János: *Úrbéri perek és jobbágyfelszabadítás a ráckevei járásban*. Ráckeve, 1968. (Ráckevei füzetek 4); Für Lajos: *Jobbágyföld – parasztföld*. In: *A parasztság Magyarországon a kapitalizmus korában. 1848–1914*. I–II. Szerk. Szabó István. Bp., 1972. I. 33–153.; Für Lajos: A palotai jobbágyok utolsó pere a földesúrral. *Jobbágyfelszabadítás Rákospalotán*. In: *A Rákospalotai Múzeum Évkönyve*. I. Szerk. Boross Marietta et al. Bp., 1964. 33–75.; Für Lajos: A jobbágyfelszabadítás és következményei (Dabason és környékén). In: uő: *Jobbágyföld – parasztföld. Jobbágyfelszabadítás 1848–1896*. Bp., 1994. 301–343.; Kozmáné Horváth Mária: A parasztság rétegződésének alakulása a Sárvári járásban 1767 és 1935 között. I–II. *Vasi Szemle* 27 (1973) 420–436. [I.], 621–632. [II.]; Lukácsné Varga Eszter: *Jobbágyfelszabadítás, úrbérendezés, tagosítás a pilismaróti vallásalapú birtokon*. *Limes* 14 (2001) 135–149.; Magyar Eszter: A tihányi uradalom erdőgazdálkodása a XVIII. és XIX. században. *Agrártörténeti Szemle* 28 (1986) 447–506.; Máté Bertalan: A legelőelkülöntés, tagosítás és a földesúri szolgáltatások néhány kérdése a községi úrbéri peranyag alapján (Gomba, Monor, Pilis). In: *Gazdaság- és társadalomtörténeti tanulmányok*. Szerk. Farkas Rozália. Szentendre, 1995. (Studia Comitatus 25) 185–216.; T. Mérey Klára: *A somogyi parasztság útja a feudalizmusból a kapitalizmusba*. Bp., 1965.; Uő: Az 1848–1849. évi agrártörvények utóélete Somogy megyében. *Agrártörténeti Szemle* 40–41 (1998–1999) 65–69.; Orosz István: Egy borsodi falu birtokviszonyai a jobbágyfelszabadítás után. In: *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Történeti Intézetének Évkönyve*. I. Szerk. Varga Zoltán. Debrecen, 1962. 109–128.; Orosz István: A differenciálódás és kisajátítás. In: *A parasztság Magyarországon*, II. 9–145.; Pintér Ilona: Dunapataj úrbéri pere. In: *Bács-Kiskun Megye Múltjából*. 19. Szerk. Szabó Attila. Kecskemét, 2004. 141–173.; Sándor László: Berkesd németekkel történő telepítése és a vegyes etnikumú település birtokviszonyainak alakulása 1783–1911-ig. In: *A Dunántúli településtörténet*. I–IX. Szerk. Kanyar József et al. Veszprém, 1976–1992. IV. (1867–1900) 366–376.; Sándor Pál: Rezi község földbirtok-statisztikája. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv*. 1960. Fel. szerk. Ember Győző. Bp., 1960. 59–85.; Sándor Pál: Újabb adatok a paraszti földbirtoklás kérdéséhez a XIX. század első felében. Alsószidi parasztságának földbirtok-statisztikája 1789–1853. *Történelmi Szemle* 4 (1961) 180–198.; Uő: Az agrárkérdés földbirtokstatisztikai

nyos változók oszlopai az egyik szerzőnél, más változóké pedig más szerzőknél maradnak üresen. Az adatrögzítést ennek ellenére is folytattam, mert kimondottan az a szándék vezérelt, hogy kiderítsem, vajon alkalmas-e országos kitekintésű kvantitatív elemzésre az eddigi tudáskincs. Az eredmény több mint elgondolkodtató. A saját maga állította keretek között minden szerző adekvát módszerekkel koherens eredményekre jut, ugyanakkor ezek együttes kiértékelésére még komoly kompromisszumok mellett is alig van mód. Csak a leginkább szembeötlő problémákat jelezve, ilyennek bizonyul, amikor

- a járási adatok keverednek községsorosokkal;
- csak százalékos érték kerül megadásra, az esetszám közlése nélkül;
- a telekszámnál van, aki csak a jobbágytelket érti alatta, más a zsellérhelyeket is;
- az üresen hagyott vagy gondolatjellel jelölt celláknál nem tudható, hogy ott adat-hiány áll fenn vagy nulla az érték;
- egy-egy település földbirtokra vonatkozó részadatai nem adják ki az úrbéres, az urasági és a közös földek összegét;
- csak a zsellérhelyek számát közlik, de a zsellérek földmennyiségét már nem, vagy ha igen, akkor az előbbi hiányzik;

---

vizsgálatához Magyarországon. *Statisztikai Szemle* 42 (1964) 35–48.; Uő: A XIX. századi parasztbirtok; Uő: A parasztek Borosjenőn különös tekintettel a szőlőbirtoklásra (1851-ben). *Agrártörténeti Szemle* 8 (1966) 547–552.; Uő: A parasztbirtok típusai Vas megyében 1849 után. I–II. *Vasi Szemle* 21 (1967) 510–525. [I.], 22 (1968) 185–197. [II.]; Uő: Az 1849 utáni parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálatához Győr megyében. *Történelmi Szemle* 11 (1968) 226–253.; Uő: A parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálata Moson megyében. I–II. *Statisztikai Szemle* 46 (1968) 415–430. [I.], 531–543. [II.]; Uő: Adatok a parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálatához Veszprém megyében. In: *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei*. 9. Szerk. Éri István. Veszprém, 1970. 153–175.; Sándor Pál: Az 1849 utáni parasztbirtok történeti statisztikai vizsgálatához Fejér megyében. *Agrártörténeti Szemle* 12 (1970) 281–317.; Uő: Az úrbéres népesség megosztásának statisztikájához Fejér megyében 1828–1864. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*. 7. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1973. 215–273.; Sándor Pál: A bogdányi birtokrendező per az osztályozás tükrében. Újabb adalékok a birtokrendezések történetéhez Magyarországon 1849 után. *Történelmi Szemle* 18 (1975) 582–607.; Uő: Adalékok a budaörsi birtokrendező per történetéhez. *Agrártörténeti Szemle* 19 (1977) 422–433. Simonffy Emil: Úrbéri birtokrendezések Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után. In: *Agrártörténeti tanulmányok*. Szerk. Szabó István. Bp., 1960. 339–403.; Simonffy Emil: Adatok a paraszti birtokviszonyok vizsgálatához Zala megyében a jobbágyfelszabadítás után. Kilenc falu történeti statisztikai vizsgálata. *Agrártörténeti Szemle* 10 (1968) 131–179.; Simonffy Emil: A parasztbirtok problémája tizenkét nyugat-somogyi faluban. In: *Somogy Megye Múltjából*. [Levéltári Évkönyv] 1. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1970. 113–131.; Simonffy Emil: Elkülönítés és tagosítás Kaposváron a jobbágyfelszabadítás után. In: *Somogy Megye Múltjából*. [Levéltári Évkönyv] 2. Szerk. Kanyar József. Kaposvár, 1971. 159–179.; Simonffy Emil: A jobbágytelek szerepe 1848 után a nyugat-dunántúli vármegyékben. *Agrártörténeti Szemle* 13 (1971) 386–391.; Uő: Kanizsa utolsó pere a földesurasággal. In: *A Nagykanizsai Thúry György Múzeum Jubileumi Évkönyve*. 1919–1969. Szerk. H. Kerecsenyi Edit. Nagykanizsa, 1972. 121–141.; Simonffy Emil: A parasztbirtok vizsgálatának módszertani kérdései Zala megyében a jobbágyfelszabadítást követő évtizedekben. In: *Dunántúli településtörténete*, III. 50–66.; Uő: A jobbágyfelszabadítás néhány problémája a Nyugat-Dunántúlon. *Vasi Szemle* 38 (1984) 215–228.; Steiner Renáta: A tata-gesztesi uradalom úrbéri pere. In: *Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei*. 7. Szerk. Kisné Cseh Julianna – Kemecsi Lajos. Tata, 2000. 353–381.; Szabad: *A tatai*; Uő: Solt vidékének úrbéri viszonyai a 18–19. században. In: *Bács-Kiskun Megye Múltjából*. 20. Szerk. Szabó Attila. Kecskemét, 2005. 117–132.; Takács László – Kovács Zsolt: Az „úrbéri pátens” végrehajtása Baktán és Kétyen. In: *A Herman Ottó Múzeum Évkönyve*. 39. Szerk. Veres László – Viga Gyula. Miskolc, 2000. 189–207.; Tóth Tibor: Adács község birtokviszonyai 1850–1877. *Agrártörténeti Szemle* 8 (1966) 263–377.; Záborszky Miklós: Érd. In: *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*. 16. Szerk. Farkas Gábor. Székesfehérvár, 1985. 187–247.

- a maradványföld az irtásfölddel összevontan kerül megadásra;
- külön-külön a maradványföld és a telkiföld kiterjedése nem ismert;
- ugyanazon településre eltérő szerzők különböző adatot hoznak,⁴⁵ vagy éppen ugyanazon szerző eltérő megjelenésű tanulmányai tartalmaznak eltérő adatokat. Utóbbi esetben adódik a kérdés: vajon a későbbi adat pontosítás vagy elütés eredménye?

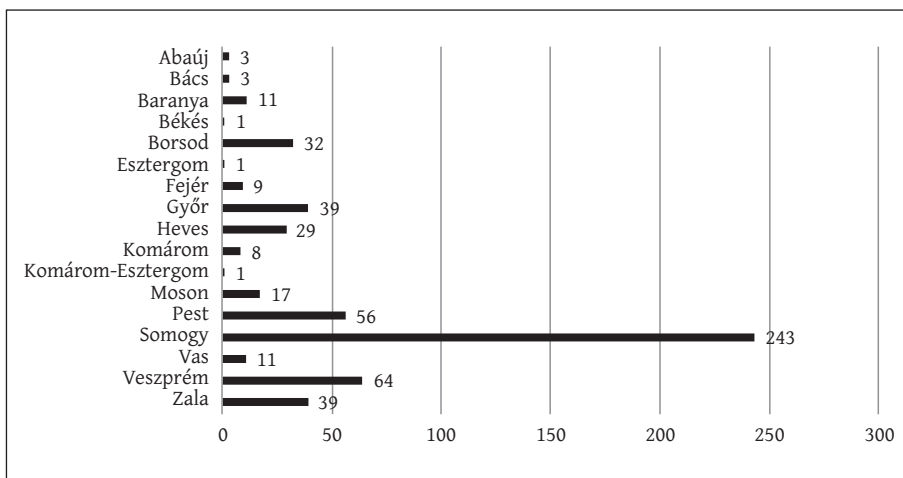
Előrebocsátva a leghangúlyosabban jelentkező dilemmákat, néhány kézzelfogható adat mentén is szeretném az elemzés problémáit demonstrálni. Az összesen rögzített 2277 rekordból döntően adathiány és néhány duplum miatt mindössze csak 567 település maradt. Ezt az innentől teljes sokaságnak tekintett értéket egyedül a települések megyék és birtokos jellege szerinti megoszlása tekintetében tudtam reprodukálni, valamennyi további szempont esetében komoly adathiánnyal kellett szembenézni.

Az úrbéri per kezdetének és befejeződésének időpontja, továbbá lezárultának jellege (bírósi ítélet, illetve egyezség) például már csak az esetek felében volt ismert. Míg a telekszámra vonatkozólag 498 településről sikerült adathoz jutni, az úrbéres illetőségű földek holdban megadott mennyisége már csak 168 esetben ismert. Ezen alapvető adatok fényében is látszanak már a hiátusok, amelyek még inkább kidomborodnak, ha egy-egy részletkérdés felé fordulunk. A legelőelkülönzések esetében mindössze csak 102 olyan település maradt, ahol ismert a volt legelő felosztás előtti és utáni területe, s amelyknél így tudható, hogy az eljárás befejeződésével mennyit veszítettek a parasztok.⁴⁶ Az erdőelkülönzés eredményéről is csak 157 esetben volt telkenkénti adat, míg az irtásoknál csak 37 település adatai ismertek. A maradványföldek kiterjedése 310 esetben ismert, de ebből csak 111 az olyan település, ahol a tényleges összevetést lehetővé téve, a telkiföld és a maradványföld mennyisége egyaránt tudott.⁴⁷ Látszik tehát, hogy az eddigi szakirodalom adatainak számszerű kiértékelése csak a tudományosság illúzióját keltené (saját számításaimat ezért is közöltem csupán tájékoztató jelleggel, lábjegyzetben), s nemcsak hamis képet nyújtana a jobbágyfelszabadítás végrehajtásának mérlegéről, de területileg sem lenne reprezentatív.

⁴⁵ Lásd pl. Sándor Pál és Für Lajos, Simonffy Emil és T. Mérey Klára vagy Záborszky Miklós és Dóka Klára tanulmányait.

⁴⁶ Mindössze egy település akadt csak, ahol nőtt a legelő kiterjedése. Ugyanakkor a területvesztés igen nagy szórást mutat: 1,4 és 94 százalék között mozog. Az egy telek utáni átlagos legelőmérték 10,81 hold, de szintén nagy lokális különbségeket mutat (min. 3,4, max. 24 hold). A birtokos jellege szerint (299 eset) az arisztokrata és szerzetesrendi birtokok gyakorlatához képest a kismemesi-közbirtokossági településeken közel 25 százalékkal volt csekélyebb az egy telek utáni legelőjuttatás.

⁴⁷ A rendelkezésre álló adatok alapján a maradványföldeknek a telki állományhoz viszonyított mennyisége nagyon nagy szórást mutat, emiatt nincs értelme átlagot számolni. Ezzel szemben az alábbi csoportok rajzolódnak ki: a települések 30 százalékánál a maradványföld aránya 20 százalék alatt maradt, 30 százalékuknál 21 és 55 százalék között mozgott; 15 százalékuknál a telki állomány 60-tól 100 százalékig terjedő hányadot tett ki, míg 25 százalékuk esetében meghaladta a telki állomány 100 százalékát.

1. ábra. A vizsgálatba bekerült települések száma megyék szerinti megoszlásban

Az 1. ábra alapján jól kivehető, hogy az előttünk járó történészgeneráció elsősorban a Dunántúl megyéit kutatta. Baranya, Fejér, Győr, Komárom, Moson, Somogy, Vas, Veszprém, Zala a részlegesen vagy reprezentatív módon kutatott megyék közé tartoznak, sőt Somogy alaposan feltárt. Mellettük főleg az ország északkeleti területeiről vannak adataink. E kört Abaúj, Borsod és Heves fémjelzik, mellettük a Dunától keletre átfogóbban csak Pest, szórványosan pedig Bács viszonyai ismertek. Az alapkutatások lényegében teljesen hiányoznak Kelet-Magyarországról, de ugyanez a helyzet Erdély és az egykori Felvidék megyéi esetében is.

A szakirodalmat jellemző, egymással nem összemérhető adatok kikényszerítik, hogy ha behatóan és országos léptékben szeretnénk megismerni a rendi-polgári átmenetet a jobbágyfelszabadítás lefolyásán keresztül, akkor új kutatásokat kell kezdeményeznünk. Egy területileg nagy kiterjedésű, a településállományt lefedő, kvantitatív adatokon alapuló vállalkozás azonban jelenleg nem tűnik reális lehetőségnek. Az sokkal inkább, hogy a regionálisan és a késő rendi földbirtoklás típusait tekintve is reprezentatív, nem utolsósorban gazdag forrásadottságú települések vizsgálatával dolgozzuk ki a jobbágyfelszabadítás végrehajtásának lokális modelljeit.

CONTENTS

STUDIES

- István Tringli** *Hungarian Customary Law and Protestant Natural Law in Hungarian* 173
Zsófia Kádár *Churchmen on the Lower Table of the Hungarian Diet, 1608–1688* 203

REFLECTIONS OF THE PEASANT WORLD

- Gergely Krisztián Horváth** *The Execution of the Hungarian Abolition of Peasant Serfdom and its Historiographical Perceptions* 251
László Tompa *From Smallholders to Giant Estates. Contract Tenant Peasantry in the Counties of Veszprém, Sopron, Borsod and Bihar* 269
Gábor Csikós *”... more fools have to be produced for the state”. The Physiological Limits of Stalinist Social Engineering, 1952* 295
Éva Petrás *The Social Question in Changing Perspectives. The Agrarian Social Political Concept of Jenő Czettler* 315
Máté Gárdonyi *”The Countryside is our Playground”. Ecclesiastico-political Struggles, Catholic Social Organisation and the Problems of Provincial Hungary in the late Nineteenth Century* 327
-

E számunk szerzői

Csikós Gábor, tudományos munkatárs, BTK – NEB Vidéktörténeti Témacsoport ● Gárdonyi Máté, egyetemi oktató, tanszékvezető, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Hittudományi Kar, Közép- és Újkori Egyháztörténeti Tanszék ● Horváth Gergely Krisztián, tudományos főmunkatárs, BTK TTI, Vidéktörténeti osztály, kutatócsoport-vezető ● Kádár Zsófia, PhD, tudományos munkatárs, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék, Universität Wien, Institut für Österreichische Geschichtsforschung ● Petrás Éva, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatala ● Tompa László, segédlevéltáros, Budapest Főváros Levéltára ● Tringli István, tudományos tanácsadó, BTK TTI, Középkori osztály, egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Történettudományi Intézet

(BTK TTI = Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet)

Az egyes számok megvásárolhatóak, illetve megrendelhetőek:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet

1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4., B épület 4.44-es iroda

Telefon: +36-1-224-6700/4624, 4626-os mellék

E-mail: bardi.erezsebet@abtk.hu, terjesztes@abtk.hu

Penna Bölcsész Könyvesbolt

(hétköznapokon, 13 és 17 óra között)

1053 Budapest, Magyar u. 40.

Telefon: +36-30-203-1769

E-mail: info@pennakonyvesbolt.hu

A folyóirat teljes évfolyama előfizethető bármely hírlapkézesítő
postahivatalnál.

Ára: 1200 Ft

Előfizetőknek: 1000 Ft

